

Andelsmejeriet Godthaab 1888-1968

Af Marie Søe Halkær

I 80 år steg røgen op af skorstenen på andelsmejeriet Godthaab. Midt i Uglev knejsede mejeriets skorsten som tegn på, at man her var kommet til en egn med produktive gårdmænd. Gårdmænd der forstod at samarbejde til fælles fortjeneste. I Søndbjerg-Odby sogn var man ikke sen til at ride med på den andelsbølge, der i slutningen af 1800-tallet skyllede ind over Danmark. Allerede 6 år efter det første danske andelsmejeri blev oprettet i Hjedding besluttede bønderne på det sydlige Thyholm at overtage det lokale fællesmejeri Godthaab og drive det efter andelsprincipper. Det var ikke nogen let beslutning, men tiden var moden til det, og så måtte betænkelighederne vige. Og i det store perspektiv var det en vigtig beslutning, for hermed blev en af grundstenene til det tyvende århundredes velstandsstigning lagt, og andelsmejeriet skulle vise sig at få stor betydning for mange generationer af landmænd.

Men selv om Godthaab var en del af en større tendens, der sås i det meste af Danmark i 1880'erne, var der også træk, der gjorde Godthaab helt speciel. Særligt de første 10 år var med til at give Godthaab sit særpræg. Både de traditioner der blev fastlagt i enighed, men også de kompromisser, der kom ud af stridigheder, var med til at forme mejeriet. Det var nemlig ikke altid uproblematisk, når 77 andelshavere skulle blive enige om mejeriets kurs. For eksempel var der af og til brydninger, når andelshavere afleverede fortyndet mælk, eller når der var uenighed om søndagshvilen. Men i 80 år blev Godthaab holdt på rette kurs, ikke mindst på grund af et godt fundament lagt i slutningen af det 19. århundrede.

Det danske landbrug omkring 1880

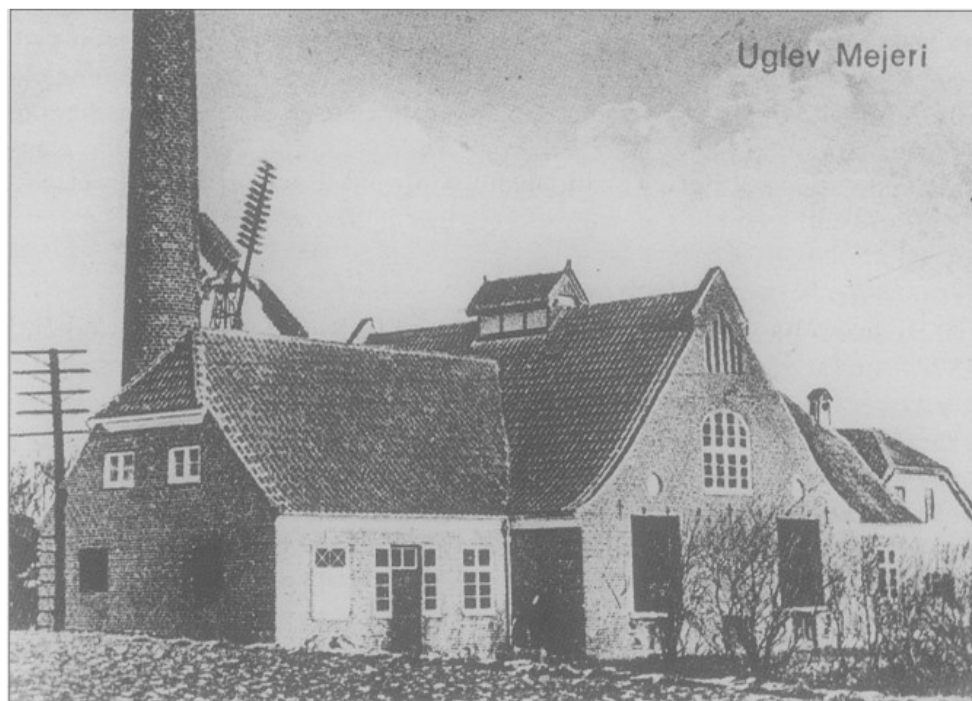
I slutningen af 1800-tallet var rammerne lagt for, at andelsbevægelsen kunne udvikle sig i Danmark. Bønderne var ikke længere fæstere, men ejede selv deres gårde, og jorden var blevet samlet i større lodder frem for tidligere tiders små og spredte agre. Bonden var dermed blevet mere selvstændig og selvbevidst, og både i politik og økonomi tog han ansvar for egen situation. Politisk brugtes Venstre som talerør (dette var dog ikke tilfældet på Thyholm, hvor Højre gennem hele perioden stod stærkt), og økono-

misk blev det andelsmejerierne, der kom til at symbolisere løsrivelsen fra den kapitalstærke overklasse.

Tidligere havde kornproduktionen været den altdominerende landbrugsvarer, men nu var man begyndt at satse mere på produktion af kød, smør og æg, fordi der var en stor engelsk efterspørgsel på disse varer. Desuden var prisen på korn faldet drastisk i perioden 1873-1896, fordi omkostningerne til transport af korn fra Amerika til Europa var faldet. Dermed blev det europæiske marked oversvømmet af billigt korn, og prisen blev trykket. Indtil 1883 troede mange, at priserne igen ville stige, og at det atter ville blive gode tider for kornproducenterne. Efterhånden blev man dog klar over, at man måtte nytænke. I første omgang satsede bønderne på eksporten af levende kvæg, men dette blev hurtigt hæmmet af indførselsforbud i både Tyskland og England, der ønskede at beskytte egen hjemmeproduktion. Ud af dette kaos blev mejeridriften til sidst den løsning, mange gårdmænd valgte.

Fællesmejerier og andelsbølge

Allerede i 1870'erne var der optræk til fællesskab om mejeridriften, men først fra 1878, hvor centrifugen blev opfundet, tog udviklingen for alvor fart.

Det var en dyr investering at købe en centrifuge, og derfor var det nødvendigt at samarbejde. Mange gårdmænd samlede sig om fællesmejerier, hvor en mejerist opkøbte mælk fra egnens bønder, bearbejdede det til smør og solgte det videre til både eksport og lokalt forbrug. Fortjenesten var altså udelukkende mejeristens, men det var også ham, der gjorde alt arbejdet, og risikoen for tab tilfaldt ligeledes ham. På disse mejerier blev der gjort mange erfaringer, der gjorde den første tid i andelsmejerierne noget lettere. Og mange fællesmejerier blev da også senere omlagt til andelsmejerier.

I 1882 blev det første andelsmejeri oprettet i Hjedding ved Ølgod. Det følgende årti skød andelsmejerierne op overalt, så der i 1890 var mere end 700 i Danmark. Den primære inspirationskilde for driftige gårdmænd, der ønskede at oprette et andelsmejeri, var kontakten til sogne, hvor andelsbevægelsen allerede var i fuldt flor. Det kunne være gennem familie eller tilflyttere, der kendte til andelsmejerierne eller gennem kontakt til nabo-sogne, hvor der allerede var fællesskab om smørproduktionen. Men der er også flere eksempler på, at samme ide opstod helt uafhængigt af hinanden flere steder i landet på samme tid. Det betød, at ikke alle andelsmejerier blev drevet efter samme principper, men derimod varierede det fra egn til egn. Grundlæggende for alle senere mejerilove var dog, at andelshaverne ejede og drev mejeriet i fællesskab, og at overskuddet skulle deles efter leveret mælkemængde. Desuden adskilte andelsmejerierne sig fra fællesmejerierne ved, at skummetmælken på andelsmejerierne blev leveret tilbage til andelshaverne, frem for at ende for mejeristens svin. Til gengæld var der nogle mejerier, hvor man på generalforsamlinger fulgte princippet om en mand en stemme, mens man på andre stemte efter hoveder. Også angående spørgsmålet om søndagshvile, dvs. om mejeriet skulle være i drift om søndagen eller ej, var der egnsforskelle.

Godthaab grundlægges

På Thyholm blev det første fællesmejeri oprettet af Ludvig Pedersen i 1877. Der var på Thyholm en lang tradition for kvægavl, fordi transport af korn over Odde-sund var dyr. I starten var det dog mest eksport af levende kvæg, der blev satset på, men da Tyskland og England i perioder standsede al import af levende kvæg, måtte bønderne gå andre veje. Samtidig betød åbningen af jernbanen langs vestkysten i 1874-75 og anlæggelsen af Esbjerg Havn, at mejeriprodukterne blev lettere at transportere til det engelske marked. Derfor var tiden gunstig for et fællesmejeri.

Allerede 10 år efter fællesmejeriets oprettelse begyndte gårdmændene at tale om, at et andelsmejeri måske var en bedre løsning. En idé var født, og den skulle snart blive realitet. I de første måneder af 1888 holdt egnens

landmænd flere møder i denne forbindelse. Detaljerne i forhandlingerne kender vi ikke, men formålet var, at bønderne selv skulle overtage mejeriet og drive det som andelsmejeri. Dette ønske udsprang blandt andet af, at man var utilfreds med, at mejeristen Ludvig Pedersen selv fik hele fortjenesten. Gårdmændene ønskede selv at få del i dette overskud, og dette var netop ideen med andelsbevægelsen. Men med muligheden for gevinst fulgte også risikoen for tab. Jørgen Falk Rønne har i sin erindring beskrevet et af møderne, og det var tydeligt, at det var økonomien, der gjorde gårdmændene beklemte ved situationen.

"Jeg husker, at der stod en Mand for Bordenden med en Del Papirer foran sig og fortalte om, hvor storartet det vilde betale sig med Fællesmejeri. Naturligvis har der været baade oplyste og forstaaende Folk til stede, men dem har jeg glemt for at se paa nogle Gaardmænd nede, hvor jeg sad; en hel Række Side om Side paa Bænken under Vinduerne. De sad ganske stille, foroverbøjede med Hænderne mellem deres Knæ, sugende rolig paa deres Piber. Ordene, der blev talt, syntes ikke at gøre større Indtryk. Men da man kom til Enkeltheder, og der blev nævnet Summer, skete der en svær Forandring med dem; de begyndte at svede. De tog af og til Huen af og purrede sig i Haaret som for at lufte Hovedet, de kløede sig bag Øret og - hvad der var mest talende - Piberne gik ud, og de glemte at tænde.

De fleste havde vel Penge på Kistebunden, i al Fald var Gaardene ikke prioriterede, og disse Summer gik dem paa Livet løs, de rørte deres Inderste. Naturligvis vilde de gerne være med at tjene mange Penge - men Risikoen, bette Venner! Endelig var der en, som talte: "Æ vil et vær' med; for hudden ka' de find' Redelighed i, om det er mi' Peng' eller andre deres, om det er mi' Mælk eller Mælk fra en anden sin Gaard?"

Beslutningen var svær, og det trak da også ud med den endelige afgørelse. I Kristen Krabbes dagbog kan vi se, at hans far Christen Nielsen Krabbe først indtegnede sig i Hvidbjerg Mejeri for 5 år. Men den 21. marts 1888, 5 dage efter han havde gjort dette, blev andelsmejeriet Godthaab en realitet, og Christen Nielsen Krabbe sadlede om og gik i stedet til Godthaab.

Det første mejeri i Sønderbjerg-Odby lå på Serup Mark - nu Polarisvej.

Den første tid i mejeriet

Fra starten indmeldte 77 andelshavere sig med 475 køer i alt. Det blev aftalt, at andelshaverne skulle overtage mejeriet den 1. september samme år, men Ludvig Petersen skulle fortsat være mejerist. I tiden mellem 21. marts og 1. september blev der afholdt mange møder, for meget skulle bestemmes. Lovene skulle vedtages, mælkeruter udliciteres og en bestyrelse vælges. Den første bestyrelse var sandsynligvis sammensat, så alle sognets byer var repræsenteret. For det er nok ikke tilfældigt, at der var en fra hver af byerne Uglev, Serup og Hellerø, som det hed dengang, mens de to større byer Odby og Sønderbjerg hver var repræsenteret med to bestyrelsesmedlemmer. Den første bestyrelse bestod af Mikkell Riis, Niels Gade, Søren Petersen, Søren Kristensen, Anders Gadegaard, P. Josephsen og Malthinus Villadsen. Det var bestyrelsen, der skulle stå for den daglige ledelse, mens større beslutninger først blev drøftet på de halvårslige generalforsamlinger. Her stemte man i starten efter koantal, så de større andelshavere med op til 30 køer også havde størst indflydelse. Først senere gik man over til en stemme pr. andelshaver, der ellers er traditionel for andelstanken.

Mælkekørslen blev varetaget af 4 kuske for mellem 10 og 19 øre pr. 50 kg mælk. De andelshavere, der producerede mindre end 25-30 kilo, måtte selv levere deres mælk til mejeriet eller et sted, hvor kuskens daglige rute gik forbi. Skummetmælken kunne andelshaverne købe tilbage for 3-4 øre pr. kande. Hver uge blev noteringerne for den indleverede sødmælk indført i leverandørens kontobog, og hver måned enten den 8. eller 9. skete udbetalingen på henholdsvis Odby og Søndbjerg Skole af lærer Andersen, der var andelsmejeriets kasserer.

I starten af mejeriets levetid medførte afhentning og afvejning en del problemer. Derfor var det nogle gange nødvendigt, at bestyrelsesmedlemmer overvågede afvejningen. Der var også problemer med andelshavere, der fortyndede mælken, hvilket gav dårligere smørkvalitet. Straffen for dette kunne være en bøde. For eksempel blev T.H. Mortensen d. 14. juli 1890 pålagt at betale en erstatning på 30 kroner til mejeriet. I visse tilfælde kunne andelshaveren også udelukkes fra mejeriet, hvis bestyrelsen vurderede, det var nødvendigt. Det var heller ikke alle, der overholdt kravet om at fodre med mindst 1 pund rapskager pr. ko dagligt. Dette krav blev sandsynligvis indført for at undgå alt for magre køer, der ville give dårligere mælk, men kravet ophørte dog igen allerede i 1898. Disse brud på vedtægterne var mest hyppige i starten af mejeriets levetid. Snart forstod alle, at man kom længere ved at arbejde i fællesskab end ved at mele egen kage.

De første bestyrelsesformænd

I starten af mejeriets levetid var der stor udskiftning blandt bestyrelsesmedlemmerne. Hvorfor medlemmerne valgte at træde ud af bestyrelsen, er i mange tilfælde uvist. Men for Anders Gadegaard Nielsen skete det samtidig med, at han overgav gården til sønnen Niels Gadegaard. For bestyrelsesformanden Malthinus Villadsen var det sandsynligvis økonomien, der var årsagen til hans afgang allerede efter 3 år som bestyrelsesformand. Han var nemlig på grund af en kautionsforpligtelse blevet tvunget til at overtage gården Helligkildegård, hvilket var mere, end han kunne klare. Han har sikkert haft så travlt med at redde egen økonomi, at der ikke var overskud til at beholde posten som bestyrelsesformand samtidig. Det lykkedes ham heller ikke at komme på fode igen, og i 1892 gik han derfor fallit.

Efter Malthinus Villadsen blev Niels Gadegaard formand. Han havde kun drevet slægtsgården i 2 år på dette tidspunkt, men var allerede en af de ledende gårdmænd på egnen. Med Niels Gadegaards overtagelse af bestyrelsesposten i 1891 begyndte en tid med mere stabilitet. Kristen Borre blev i 1892 kasserer, en post han bestred uafbrudt indtil 1922. Også flere af de andre bestyrelses-

medlemmer accepterede at modtage genvalg, så der ikke var så stor udskiftning. Faktisk blev kun et enkelt bestyrelsesmedlem udskiftet fra 1897 til 1900, hvorimod næsten halvdelen af bestyrelsen blev udskiftet ved hver forårsgeneralforsamling i de første år.

Gårdmandseliten i Søndbjerg-Odby

Det var næsten udelukkende gårdmænd, der sad på mejeriets bestyrelsesposter, mens husmændene ikke havde meget at skulle have sagt. Kun to bestyrelsesmedlemmer fra 1888 til 1900 havde under 4 køer, nemlig husmanden Mads Christian Andersen og lærer Andersen. Mange af bestyrelsesmedlemmerne var faktisk relativt velhavende. Den første formand Malthinus Villadsen indtegnede således 30 køer og den næststørste andelshaver Mikkel Riis Christensen 16 køer. Kun et af medlemmerne i den første bestyrelse havde mindre end 8 køer.

Der var også mange af bestyrelsesmedlemmerne, der var aktive i andre foreninger og bestyrelser på egnen. 8 af de 22 første bestyrelsesmedlemmer havde siddet eller kom senere til at sidde i sognerådet, og begge de første formænd Malthinus Villadsen og Niels Gadegaard var også på et tidspunkt i deres liv sognerådsformænd. Også i sparekassebestyrelsen, bestyrelsen for Blå Kors og Thyholms totale Afholdsforening finder vi bestyrelsesmedlemmer fra Andelsmejeriet Godthaab.

Det tyder altså på, at der var en meget stærk gårdmandselite, der gjorde deres indflydelse gældende på mange områder af samfundslivet. Nogle steder i Danmark var det en enkelt mand, der brændte for andelssagen og fik den båret igennem, men i Søndbjerg-Odby sogn var man mange om det. Det var måske nok Malthinus Villadsen, der satte initiativet i gang i 1888, men da han trådte ud af bestyrelsen allerede efter 3 år, gik andelsbevægelsen i Søndbjerg-Odby ikke i stå af den grund.

Søndagshvilestriden i 1894

Indre Mission kom til sognet i slutningen i 1860'erne. Den blev ført over sundet fra Bremdal af Poul Kristensen. I løbet af de første årtier fik Indre Mission stor tilslutning, og indflydelsen på moral og levemåde var stor. Dette ses også i forbindelse med andelsmejeriets daglige virke. For eksempel kan man i mejeriets love fra 1910 læse, at "bestyrelsen har saavidt muligt at varetage Mejeriets Tarv og har til enhver Tid Ret til at paase, at alt i Mejeriet er, som det bør være, at der ikke drives Kortspil, Svir eller andet upassende". Denne indflydelse var ikke så mærkelig, for flere af Indre Missions varmeste tilhængere som Søren og Poul Christensen, Kristen Krabbe og Kristen Gade var også fremtrædende bestyrelsesmedlemmer i andelsmejeriet.

Flere gange i løbet af andelsmejeriets første år var der konfrontationer mellem de, der ønskede søndagshvile og de, der ikke gjorde. Forhandlingsprotokollen fortæller ikke, om mejeriet var søndagshvilende fra dets oprettelse, dvs. om der blev forarbejdet mælk om søndagen eller ej i den første tid. Men i et referat fra 1889 kan man læse, at det blev drøftet på et bestyrelsesmøde. Det blev besluttet, at mejeriet skulle være søndagshvilende, og at mælken skulle hentes lørdag over middag og bearbejdes inden midnat samme aften. Dog blev mælken om sommeren først afhentet lørdag aften, for at den ikke skulle blive sur i varmen. Allerede i 1894 blev spørgsmålet taget op igen. Denne gang var det efter krav fra nogle andelshavere, der syntes, at omkostningerne ved at lade mejeriet være søndagshvilende var for store. De vakte mente derimod, at Guds velsignelse måtte opveje dette tab.

Årsagen til, at debatten kom på netop dette tidspunkt, var sandsynligvis, at de økonomiske vilkår var blevet forværret. Indtil 1893 var det hovedsageligt eksporten af levende dyr, der var ramt af krise, men fra da af faldt indtjeningen på smør og bacon også. Landmændene turde derfor ikke risikere at få reduceret indtjeningen yderligere, fordi smørret blev dårligt af, at mælken ikke kunne blive behandlet om søndagen. Derfor krævede 18 andelshavere, at der blev afholdt en ekstraordinær generalforsamling om søndagshvilespørgsmålet. Meget tyder dog på, at de ikke kunne få flertal, for de lod forslaget om søndagsdrift falde, allerede inden det kom til afstemning. Så andelsmejeriet Godthaab forblev et søndagshvilende mejeri.

Søndbjerg-Odby sogn var dog ikke det eneste sted, hvor der var strid om dette emne. I flere sogne syd for fjorden var der to mejerier til at dække et sogn, fordi de indre missionske havde oprettet deres eget søndagshvilende mejeri. Det var for eksempel tilfældet i Flynder, Tørring og Nr. Nisum sogne. Andre steder gik man på kompromis, som for eksempel i Hjerm, hvor mejeriet skulle være lukket på egentlige helligdage, mens leverandørerne selv måtte bestemme på søndage. I alt var der 74 søndagshvilende mejerier i Danmark, hvoraf næsten halvdelen lå i Ringkøbing Amt. Specielt i den nordlige del af amtet, hvor Indre Mission stod stærkt, var der mange søndagshvilende mejerier. Meget tyder på, at det var en speciel tolkning af det 3. bud om at holde hviledagen hellig, der i dette område førte til søndagshvile. For i andre områder, hvor Indre Mission stod lige så stærkt, blev der ikke set med så strenge øjne på mejeridrift om søndagen.

Uglev Mejeri ca. 1913.

Andelsmejeriet Godthaab 1894-1968

Efter striden om søndagshvile i 1894 ser det ikke ud som om, der var større uenigheder i de følgende år. Generalforsamlingerne fulgte efterhånden et fast mønster med fastsættelse af skummetmælks- og vallepriser, udlicitering af mælkeruter og valg til bestyrelsen. Forhandlingerne foregik for det meste i fred og fordragelighed, undtagen når man skulle diskutere, hvordan der skulle afregnes. Først blev der afregnet efter mængde leveret mælk, men i 1902-04 debatteredes det ivrigt, om man ikke skulle gå over til afregning efter flødeprocent. Den første afstemning om spørgsmålet fandt sted i april 1902, men først i februar 1904 kunne der samles flertal for forslaget. Senere gik mejeriet over til afregning efter flødeenheder og til sidst efter fedtprocent.

Mejeriet var også med på noderne, hvad angik tidens ny teknologi. Man støttede ivrigt Uglevs nye el-værk allerede under opførslen i 1911, og i 1916 fik mejeriet egen telefon. Der var også andre tilbud til andelshaverne end mejeridriften, for eksempel blev der i 1919 indkøbt en kartoffelkoger, så man kunne få kogt sine kartofler for 50 øre pr. tønde, og fra 1921 kunne andelshaverne også tage bad på mejeriet.

Men selv om man fulgte med tiden, var der omkring 1920 alvorligt brug for modernisering. Allerede i 1913 var man begyndt at tale om en ombygning, men flertallet var imod pga. en skrantende økonomi. Derfor kan det synes som held i uheld, at mejeriet nedbrændte i 1921, for så var der ingen vej udenom. Det tog 5 måneder at bygge et nyt mejeri, og i den periode måtte mælken køres til Hvidbjerg mejeri. Men den 11. oktober kunne mejerist Jørgensen slå dørene op til et nyt og forbedret Godthaab, et mejeri der var i drift yderligere 47 år.

I 1968, efter 80 års drift i andelsmejeriet Godthaab, kunne det ikke længere betale sig at have to mejerier på Thyholm. Derfor blev andelsmejeriet Godthaab og andelsmejeriet Thyholm lagt sammen, og mælken blev nu forarbejdet i Hvidbjerg. Men allerede i 1983 blev også dette mejeri taber i konkurrencen med de store selskaber. Efter 1983 var der ikke længere mejeri på Thyholm, og landmændene måtte nu levere deres mælk til MD's afdeling i Holstebro. Et århundredes mejerihistorie på Thyholm var slut.

Sprængning af skorstenen på Uglev Andelsmejeri.

Afslutning

I 80 år steg røgen op af skorstenen på mejeriet Godthaab. De, der i 1888 overtog mejeriet fra Ludvig Pedersen for at drive det som andelsmejeri, havde næppe forestillet sig, hvilken betydning mejeriet skulle få for fremtidige generationer af landmænd. I det meste af det tyvende århundrede udgjorde mejeriet et af grundstene til den velstandsstigning, man oplevede i sognet. Andelsmejeriet Godthaab var en del af en bredere folkelig bevægelse.

se, der slog igennem i alle dele af Danmark, men havde også helt specielle træk, der kun findes her på egnen. Det var et unikt mejeri, der var dybt præget af de mennesker, der havde været med til at oprette det, de der havde siddet i bestyrelsen og de mange andelshavere, der havde leveret deres mælk dertil gennem tiderne. Alle havde de været med til at give Godthaab sit særpræg, og det var derfor med et vist vemod, at Godthaab måtte lukkes i 1968. Men tiden var en anden. Det, der havde været løsnin- gen på landbrugskrisen i slutningen af 1800-tallet, var blevet et levn fra en svunden tid, og nu var det igen blevet tid til at tænke nyt.

Kilder

Forhandlingsprotokol for andelsmejeriet Godthaab 1888-1934
Kristen Krabbes dagbog 1888-1935
Søndbjerg Odby sogneråd, liste over formænd
Samfundsstøtter de første år, Uglev missionshus
Love for andelsmejeriet Godthaab 1910, 1922, 1957 og 1961
Rønne, Jørgen Falk: *"I sol og blæst"*, København 1936

Litteratur

Bager, Torben: *"Andelsorganisering"*, Esbjerg, 1992
Bjørn, Claus: *"Dansk mejeribrug 1882-2000"*, Odense, 1982
Haue, Harry: *"Mejerikrigen"* i Fortid og Nutid, bind XXVII, 1977-78
Lauridsen, Henning Ringgaard: *"Folk i bevægelse"*, Struer, 1986

